

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

SAYI : 4

İstanbul — 1986

HURÛFÎ TÜRK ŞAİRLERİ

Doç. Dr. Cemal MUHTAR

Horasan'ın Esterâbâd kasabasında Fazlullah Esterâbâdî tarafından kurulan hurûfiliğe bazı Türk mutasavvif şair ve yazarlar da inanmışlardır. Hurûfilik başta Nesimî olmak üzere Refîî, Temenâî gibi şairler ve Abdülmecid Ferište gibi yazarların tesiri ile XV. yüzyılda Anadolu'ya da yayılmış, bir ara Osmanlı hükümdarlarının sarayına kadar sızmış, mensupları Sultan II. Mehmed Fâ-tih'in iltifatına mazhar olmuşlardır.

Ehl-i sünnet tarafından reddedilen ve mensupları küfür ve ilhad ile suçlanan Hurûfiliğe mensup Türk şairlerinden bahsetmeden önce Hurûfiliğin ne olduğundan, nerede ve ne zaman kurulduğundan ve bazı inançlarından bahsetmeyi uygun gördük.

Hurûfilik (el-Hurûfiyye) tarikatının (*) ne zaman yayılmaya başladığı hakkında kesin bilgi yoktur. Bazı rivayetlere göre H. VI/M. XII. yüzyıl dolaylarında¹ bazı rivayetlere göre de H. VIII./M. XIV. yüzyılın sonlarına doğru yayılmıştır. Nitekim Hurûfiliğin en güvenilir kaynaklarından sayılan *İstivânâme* adlı eserde «Fazl-ı Hurûfî, (740/1339-40'da doğmuş, 788/1386'da tarikatını yaymaya başlamış ve 796/1394'te ölmüştür.»² denilmektedir.

Bazı kaynaklar Fazl'ın gerçek adının Cemâleddin olup 804/1401-2'de vefat ettiğini kaydederken³ bir başka kaynak onun adının

* Hurûfilik tarıkatın ziyade uydurma bir dindir.

1 Karebaşzâde Ömer, *Nûru'l-hüdâ* limen ihtedâ, İstanbul 1286, s. 9.

2 Gıyasüddin Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed el-Esterâbâdî, *İstivânâme*, Millet ktb. Ali Emiri Bölümü, nr. F 269, la.

3 Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, İstanbul 1971, I, 578 ve II, 1132.

Abdurrahman olduğunu, bir diğeri de adının Şemseddin Fazlullah olduğunu ileri sürmektedir.⁴ Tahminimize göre Cemaleddin veya Şemseddin onun ön lakabıdır, adı değildir.

Harezm ve Yezd'de bir müddet kalmış⁵, oradan İsfahan'a geçmiş, İsfahan'a bağlı Tokçu'da ilk defa olarak tarikatını yaymaya başlamış, daha sonra Tebriz ve Bakû'ya geçmiş, bir müddet de orada ikamet etmiştir.

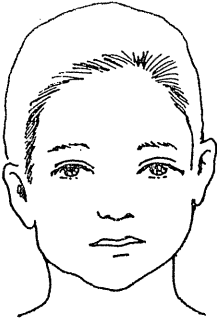
Fazlullah, Bâtınîlerin te'vil metodlarının bilhassa harflere verilen ehemmiyeti ve lüzum gördükçe harflerin sayıları ile münâsebetlerini ele almış, bütün dinî emri, hükümleri Arapçadaki 28 veya farsçadaki 32 harfe ircâ' yolunu tutmuş, tam ve gayet belli bir metod halinde bulunan ve daha ziyade gelecekteki olayları istihrac için kullanılan hurûf bilgisini devrine göre orijinal bir şekle sokmuştur⁶. İşte bundan dolayıdır ki bu tarîkate Hurûfilik adı verilmiştir.

Hurûfilere göre Cenâb-ı Hak, bir insanın yüzünde tezâhür ve in'anı temiz eden bir kelâmıdır. Bu kelâmın unsurlarında da kıymet-i adediyye vardır. Böylece yeni doğmuş çocuğun yüzünde yedi siyah hat vardır. Bir saç, iki kaş ve dört kirpik; bu hatlara «Anne hatları (el-hutûtu'l-ümmiyye)» denir. (Şekil-1) Bu yedi hattın yedi yer işgal ettiği dikkate alınırsa on dört hat meydana gelmiş olur. Ergenlik çağına gelmiş erkeğin yüzünde yedi hat daha berrir. Bu hatlar şunlardır: Ortadan ikiye ayrılmış bıyık, yüzün iki tarafında olmak üzere sakal, burun kanatlarının içindeki tüyler ve alt dudakın üstündeki tüyler (Şekil-2). Bunlara da «Baba hatları (el-hutûtu'l-ebeviyye)» adı verilmiştir. Bu hatların da işgal ettikleri yerler dikkate alınırsa on dört sayısı meydana gelir. Hutût-ı ümmiyye ile Hutût-ı ebeviyye'nin toplamı 28'dir. İşte bu 28 sayısı Kur'ân-ı Kerim'in yazıldığı 28 harfe tekabül eder. Saç ve dudak altındaki hatlar da ortadan ikiye ayrılırsa hatların sayısı 16'ya çıkar (Şekil-3). Bu hatların işgal ettikleri yerler hesaba katılıp elde edilen 32 sayısı farsçanın yazıldığı harfler etekabül eder. Böylece farsçanın arapçadan üstün ve Fazlullah'ın farsça yazdığı Câvidân adlı eseri de Kur'ân'dan üstün olduğu ima edilmektedir.

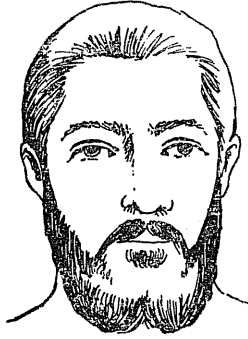
4 Gölpınarlı, Abdülbaki, Hurûfilik metinleri katalogu, Ankara 1973 s. 3.

5 Bunun için Fazl'ın bir lâkabı da Yezdânîdir.

6 Hurûfilik metinleri s. 17-18.

Şekil - 1

Şekil - 2

Şekil - 3

Hurûfilere göre Hak Teâlâ kendini peygamberler vasıtasıyla tanıtırken tetrici bir yol izlemiştir. Önce Hz. Âdem ile 9, Hz. İbrahim ile 14, Hz. Musa ile 22, Hz. İsa ile 24, Hz. Muhammed ile 28 ve son peygamber olan Fazlullah! ile 32 harf vasıtasıyla konuşmuştur. İslâm'da beş erkân olan kelime-i şehâdet, namaz, oruç, hacc, zekât kelimelerini de muhtelif te'vil ve tefsirlerle 28 veya 32 harf esasına bağlamışlardır. Meselâ kelime-i şehâdetle bulunan

Allah ﷲ kelimesi Arapçada 5 harfle yazılır. Bu harflerin adları şöyledir: Elif, lâm, lâm, lâm, hâ

(الف ، لام ، لام ، لام ، ها)

Bu kelimelerin harfleri sayılırsa 14 harf meydana gelmiş olur. Muhammed kelimesi de: mim, hâ, mim, mim ve dâl

(ميم ، حاء ، ميم ، ميم ، دال)

dan müteşekkil olup toplamı 14 harftir. Bu iki kelimenin toplamı 28'dir. Bu sayıya «Eşhedü» أَشْهَدُ deki 4 harf ilâve edi-

lorek 32 harfin meydana geldiği görülür.

Bir misal daha verelim: Fâtiha Surəsi 7 âyet olup, yedi de adı vardır. Bu yedi ad yeni doğmuş çocuğun yüzündeki hutût-ı ümmiyye adı verilen hatlara tekabül eder. Nitekim Fâtiha okunduktan sonra ellerin yüze sürülmesi bunun işaretidir. Ve bunun içindir ki Fâtiha Suresine «Ümmü'l-kitâb» adı verilmiştir, denilmektedir.

Onlara göre her varlık sesi ile tanınır, canlıların çoğunun kendisine has sesleri vardır. Cansızlar ise başka bir cisme vurularak çıkaracağı sesle tanınır. Bu seslerin en mükemmeli sözdür. Söz, kelimelerden, kelimeler de harflerden meydana gelir. Kur'ân-ı Kerim Arapçanın 28 harfi ile yazılmış, Hz. Muhammed de bu harflerle konuşmuştur. Fazlullah ise 32 harfle yazmış ve konuşmuştur.

Hurûfiler, kâinatın devrinin üç temel üzerine kurulmuş olduğuna inanırlar: Nübüvvet, imâmet ve ulûhiyyet. Diyorlar ki: İnsan, varlıkların en mükemmeli olduğu gibi, insanların da içerisinde bir insan bu insanların en mükemmelidir. Peygamberler yaşadıkları devrenin en mükemmel insanlarıdır. Böylece Hz. Âdem ile başlamış olan nübüvvet (peygamberlik) Hâtemu'l-Enbiyâ olan Hz. Muhammed'de kemâliyle zuhur etmiştir, imâmet de Hz. Ali, daha sonra da soyundan olan imamlarda kemâl bulmuştur. 11. imam Hasan el-Askerî ile imâmet devri kapatılmıştır. Ulûhiyyet ise mehdî olan Fazl'ın zuhuru ile başlamıştır. Gelmiş geçmiş peygamberler onun müjdecisidir. Ondandır gelen her kâmil ve âkil insanın onun yolunu tutması ve buyruğuna uyması ile kemale ermiş olur.

Hurûfiler bir yandan Hz. Ali ve ehl-i beyte bağlı olduklarını ileri sürerek «Yâ Ali sana muhabbet edene ma'siyetin asla zararı yoktur.» gibi uydurma hadisleri ile bütün dinî emirleri inkâr edip dinî yasakları mübah kılarak câhil cühelâyı kendilerine çekmek istemişlerdir⁷. Fazlullah'ın Hz. Muhammed ve Hz. Ali'den efdal olduğunu söyleyerek onların Fazlullah kadar haberdar olmadıklarını⁸

إن الغل بيد الله (Hiç şüphesiz fazl Allah'ın

elindedir.)⁹, ذلك فضل الله (O Allah'ın fazlıdır.)¹⁰ âyet-i

kerimelerindeki «fazl»dan maksat Fazlullah-ı hurûfî olduğu ileri sürülmüş¹¹ bir yandan da dinî ibadetlerde değişiklikler yapmışlardır. Meselâ tekbirde Eşhedu en lâ ilâhe illallah yerine «Eşhedu en lâ ilâhe illâ Fazlullah», namazda rükû ve sücudda da

7 İshak Efendi, Kâşifu'l-esrar ve dâfiu'l-eşrâr, (yer ve tarih yok), s. 7.

8 Kâşifu'l-esrar s. 8 vd.

9 Âli İmrân, 73.

10 en-Nisâ', 70.

11 Kâşifu'l-esrar, s. 4.

«Sübhâne rabbiye'l-fazli'l-azîm» ve «Sübhâne rabbiye'l-fazli'l-a'lâ» şekline çevirmişlerdir. Tahiyât, teşehhüd ve selâm'da da Fazl'ın ve hulefâsının adları anılmıştır. Hacda da bazı değişiklikler yaparak Mekke'ye gidip Ka'be'yi tavaf etme yerine Fazl'ın katledildiği yeri ihramlı olarak yedi kere tavaf etmeyi uygun görmüşlerdir.¹²

Fazl'ın küfür ve dalâleti halk arasında yayılınca Timur'un oğlu tarafından İbrahim adında bir müftünün fetvâsı ile H. 6 Zilkade 796/M. 1393'de katledilmiş, bacağına ip takılıp herkesin gözü önünde çarşı ve pazarda sürüklenmiştir. Hulefâsı diğer müslüman ülkelerine kaçmışlar Aliyyu'l-A'lâ ismiyle bilinen halifesi Anadolu'da Hacı Bektaş tekkesine sığınarak Fazl'ın Câvidân adlı eserini tekke müridlerine «Hacı Bektaş Veli'nin tarikatıdır.» diye yaymaya çalışmıştır.¹³

Hurûfîlik X-XI/XV-XVII. yüzyıllarda bir yandan Bektaşilik inançlarından biri olarak bir yandan da müstakil olarak düşüncelerini yaymaya çalışmış ve temsilciler yetiştirmişlerdir. Nitekim Bektaşilerin ileri gelen pirlерinden biri olan Balı (Balım) Sultan (öl. 922/1516) hurûfîliğe ve hurûfîlerin temel kitaplarından biri olan İstivânâme'ye şu beyitlerle işaret etmektedir:¹⁴

«İstivâyı özler gözüm	Seb'u'l-mesânîdir yüzüm
Ene'l-hak'ı söyler sözüm	Mi'râcumuz dârdur bizum.
Haber alduk muhkemâttan	Seçmeyüz zâtı sıfattan
Balım nihan söylen haktan	İrşâdumuz sırdur bizum.»

Bu mezhebin Anadolu'ya yayılmasında hattâ Rumeli'ye geçmesinde Aliyyu'l-A'lâ Mir Şerif ve Nesîmî'nin rolü büyük olmuştur.

Hurûfîlik, başta da belirttiğimiz gibi M. XV. yüzyılda Osmanlı hükümdarlarının arasına kadar sızmış, mensupları Sultan Fâtiḥ Mehmed II'nin iltifatına mazhar olmuşlar, hattâ bizzat padişah bile hurûfîliğe yakın alâka duymuştur. Veziri Mahmut Paşa (öl. 879/1474), sultanın bu mezhebe katılmasından endişe duyduğu için Mevlânâ Fahreddin Acmî (öl. 865/1460)'nin dinî nüfuzun-

12 Hurûfîlik metinleri, s. 26.

13 Nûru'l-hudâ, s. 20.

14 Hurûfîlik metinleri, s. 2.

dan yararlanarak hurûfileri Edirne'deki üç şerefeli camide yakıtmasını sağlamıştır¹⁵.

Hurûfiliğin belli başlı kitapları şunlardır:

1. Fazlullah-ı Hurûfî'nin Câvidân-ı İlâhî¹⁶, Mahabbetnâme-i İlâhî¹⁷, Işknâme-i İlâhî¹⁸ ve Nevmnâme¹⁹ adlı eserleri.
2. Fazl'ın en ileri gelen halifelerinden Aliyyu'l-A'lâ Emir Seyyid Ali (öl. 822/1419)'nin Tevhidnâme²⁰ ve Kıyâmetnâme²¹'si.
3. Yine Fazl'ın halifelerinden Mir Şerif'in Hacnâme²², Mahşernâme²³ ve Beyânu'l-vâkı'²⁴ adlı eserleri.
4. Başka bir halifesi Emir İshak'ın Hâbnâbe²⁵ ve İrşâdnâme²⁶'si.
5. Nesîmî'nin Mukaddimetu'l-hakâik²⁷ adlı divanı.
6. Abdülmecid b. Fârişte'nin Işknâme²⁸, Âhiretnâme²⁹ ve Hidâyetnâme³⁰ adlı eserleri.
7. Refîî'nin Beşâretnâme³¹'si.

15 Keşfu'z-zunûn, I, 82 vd.

16 Millet ktb. Ali Emiri Bölümü, nr. F 920, 1000, 1046.

17 Millet ktb. Ali Emiri Bölümü, nr. F 824.

18 Millet ktb. Ali Emiri Bölümü, nr. F 992, 1003, 1011.

19 Millet ktb. Ali Emiri Bölümü, nr. F 1011, 1030.

20 İstanbul Üniversitesi ktb. nr. FY 1158.

21 İstanbul Üniversitesi ktb. nr. FY 1195.

22 Millet ktb. Ali Emiri Bölümü, nr. F 1035.

23 Millet ktb. Ali Emiri Bölümü, nr. F 1019.

24 Millet ktb. Ali Emiri Bölümü, nr. 1027, 1053.

25 Millet ktb. Ali Emiri Bölümü, nr. F 1042.

26 Millet ktb. Ali Emiri Bölümü, nr. F 1011.

27 Millet ktb. Şer'iyye Bölümü, nr. 946.

28 Millet ktb. Şer'iyye Bölümü, nr. 1238, 1362, 1368: Süleymaniye ktb. Hüsrev Paşa Bölümü, nr. 172/1-2: Ankara Cebeci ktb. nr. 526. 514 ve İstanbul Üniversitesi ktb. nr. T 843.

29 Hurûfiler ve Bektaşilerin çok önem verdiği bu Türkçe eser birçok kütüphanede vardır. Bir nüshası Millet ktb. Şer'iyye Bölümü, nr. 1364'de kayıtlıdır.

30 Türkçe çeviri olan bu eserin bir nüshası İstanbul Üniversitesi ktb. nr. 9685/1'de kayıtlıdır.

31 İstanbul Üniversitesi ktb. nr. TY 310.

HURÛFÎ TÜRK ŞAİRLERİ

Türkler, kılıçla değil IX. yüzyıldan beri kitleler halinde kendi arzuları ile İslâm'ı kabul etmişler, birçok Türk dervişleri göçebe Türkler arasına girerek yeni dini ve tarikatlerini sâde bir dille yaymaya çalışmışlar, böylece tasavvufî edebiyatın temelini atmışlardır.

Başlangıçta propaganda gayesiyle sürdürülen bu edebiyat, biraz kuru ve basit olmakla beraber asırlar içerisinde incele incele Türkün millî dehâsını gösterecek derecede bir mahiyet almıştır³². Bu arada halâ rahmet ve takdirle andığımız çok değerli mutasavvıf şairler türediği halde ne yazık ki bu dehâlar içerisinde yolunu şaşırarak bazı sapık mezheplerin halife ve müridleri arasında yer almışlardır. İşte yukarıda özetlemeye çalıştığımız Hurûfîlik tarikatının en güçlü halife ve müridleri içerisinde değerli şair, yazar ve fikir adamlarından bir kaçına yer verelim:

1. Nesîmî. Seyyid İmâd (öl. 820/1418 ?) Haleb'de derisi yüzölçerik öldürüldüğü zikredilmekte olup, Hurûfîlik hakkında «Mukaddîmetu'l-hakâik» adlı bir divanı vardır.
2. Refîî: Nesîmî'nin halifesi olup Beşâretnâme ve Gencnâme adlı iki mesnevisi vardır.
3. Abdülmecid b. Ferîste, İzzeddin (öl. 864/1460 ?): Mutasavvıf, Tire'li olup İşknâme, Âhiretnâme adlı eserleri te'lif ve Hâbnâme'yi Türkçeye tercüme etmiştir. Bir de Luğat-ı kanun-ı ilâhî adlı bir sözlüğü vardır.
4. Divan şairlerinden Muhîtî (Doğumu: 960/1443).
5. Divan şairlerinden Yenicevardarlı Hayrât (öl. 941/1534)
6. Arşî (970-1030/1562-1621). Muhîtinin halifesidir.
7. Mizâlî (Gül Baba), Miftâhu'l-Gayb adlı manzûm bir risale, Divan ve mensûr bir risalesi vardır.
8. Rûhî Bağdâdî (öl. 1014/1605-6). Divan şairlerinin en ileri gelenlerinden Akyazılı'nın müridlerindedir.
9. Yemînî. Faziletname adlı bir eseri vardır. Bu eser 1325-1327'de İstanbul'da basılmıştır.

32 Köprülü, M. Fuad, Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar, İstanbul 1918, s. 6.

10. Muhyiddin Abdal. Akyazılı'nın müridlerinden olup hece vezni ile mani tarzında Hurûfilik inançlarını yaymıştır.

Ordu mensupları içerisinde de Hurûfilîği benimseyenler olmuştur. Meselâ Celâl Bey adında bir Miralem kendisini Hurûfilikle suçlayana şöyle seslenir:

«Ehl-i hakka hurûfidur dersun
 Sen ki ilm-i ledünde kasırsın
 Vâkıf oldun mu sen hurûfe nedur
 Mushafun cevheri hurûfi nedur
 Nedur ism-u sıfatı anun
 Müfredâtı mürekkebâtı anun
 Şüphe yok olduğında şeytanı
 Kadh edenler hurûf-ı Kur'ân'ı
 Hamdü lillâh akîdemizdur hûb
 Harf-i Kur'ân'ı olmuşuz mensûb
 Işık olmak yığ o'madan eşsek
 Hardân ebterdur murâî ne şekk»³³